

Cultuurparticipatie en verzorgingsstaat

Vijftien jaar onderzoek naar cultuurparticipatie en cultuurbeleid door het Sociaal en Cultureel Planbureau

Wim Knulst Aan het begin van de jaren zeventig leefden er grote verwachtingen omtrent een sturende overheid en de ‘maakbaarheid’ van de samenleving. In dit perspectief moet de oprichting van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) worden gezien. Het bureau begon in 1974 met systematisch onderzoek naar wat genoemd werd ‘het sociale en culturele facet’ van het beleid van de rijksoverheid. Tastbaar resultaat van deze opdracht was (en is nog steeds) het *Sociaal en cultureel rapport* waarin elke twee jaar verslag wordt gedaan van de veranderingen in de levensstandaard van de Nederlandse bevolking en de resultaten van het gevoerde beleid op sociaal en cultureel terrein. Belangrijk aandachtspunt daarbij is het onderzoek op het terrein van de cultuurparticipatie.

In 1973 werd het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) opgericht. Het kreeg opgedragen uit eigen beweging of op verzoek studies en adviezen uit te brengen over het ‘sociale en culturele facet’ van het overheidsbeleid. Elke twee jaar zou het SCP een rapport moeten uitbrengen over de levensstandaard van de bevolking en over het gevoerde beleid op sociaal en cultureel terrein. Wat het ‘sociale en culturele facet’ precies zou gaan inhouden was bij de oprichting niet helder,

maar duidelijk was wel dat de volgende sectoren tot het werkterrein van het SCP werden gerekend: onderwijs, arbeid, sociale zekerheid, huisvesting, maatschappelijke dienstverlening, gezondheidszorg, vrije tijd en justitie. Deze indeling van aandachtsgebieden, die op verschillende punten van de toenmalige departementale verkaveling afweek, was eveneens terug te vinden in het eerste *Sociaal en cultureel rapport 1974* (SCP, 1975).

Het ontstaan en de taak van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Het woord ‘cultureel’ in de naam van het bureau en het *Sociaal en cultureel rapport*, heeft in het begin veel misverstand opgeroepen omdat dikwijls aangenomen werd dat deze term naar de sectorale zorg voor cultuuruitingen verwees, terwijl deze in feite aan het sociologische begrip cultuur refereerde. De sector van kunst en cultuur hoorde wel tot het werkterrein van het SCP¹, maar als onderdeel van een breder studieterrein dat met ‘vrije tijd’ werd aangeduid. Naast kunst en cultuur werden ook media, sport, openlucht recreatie en toerisme tot dit studieterrein gerekend. Die keuze was op pragmatische gronden gemaakt, maar er was wel goed over nagedacht. Het SCP was opgericht om de verkokering in het overheidsbeleid te doorbreken en niet om bestaande specialisaties in het beleidsgerichte onderzoek te kopiëren. Er bestond juist behoefte aan een instantie die sociale verschijnselen uit een generalistische optiek en dus ongebonden door bestaande institutionele belangen zou analyseren. Het begrip vrije tijd was wat dit betreft ook niet helemaal onbelast, maar leende zich goed als accolade voor de onderwerpen waarop het onderzoek zich zou moeten richten. Daarin zouden de merites van beleid en gesubsidieerde voorzieningen voornamelijk beoordeeld moeten worden op hun betekenis voor de ontplooiingskansen van burgers. Ten aanzien van onderwijs-, gezondheids- of sociale voorzieningen spreekt het vanzelf dat deze primair op hun prestaties in het belang van de bevolking beoordeeld horen te worden. Kunst- en cultuurbeleid neemt met wetenschaps- en verder ook natuurbeleid een bijzondere plaats in. Het bevorderen van de culturele bedrijfstak en het stimuleren van de kunstvakbeoefening vormt hier ook een op zichzelf staand doel van overheidszorg, vergelijkbaar met het bevorderen van de wetenschap of het

beschermen van natuur en milieu. Hoewel het SCP geen plannen koesterde zich met het reilen en zeilen van de kunstprofessie te gaan bezighouden (noch met de stand van wetenschapsbeoefening of met ontwikkelingen in flora of fauna), heeft het bij de beoordeling van het cultuurbeleid steeds met die bijzondere belangen rekening gehouden. Er is bewust van afgezien ‘cultuur en recreatie’ als naambordje boven het studieobject te hangen, en zo (een deel van) de naam van het toenmalige ministerie (CRM) over te nemen. Door een zo algemeen mogelijke terreinomschrijving wilde het SCP aangeven dat het zich bij zijn onderzoek naar ontspanning en ontplooiing niet strikt zou gaan beperken tot *gesubsidieerde* activiteiten, noch alleen tot activiteiten die onder de competentie van het toenmalige ministerie van CRM vielen. Ook de deelname aan activiteiten die via de marktsector worden aangeboden, hoorde volgens het SCP bij dit onderzoek, en wat de gesubsidieerde activiteiten betreft: ook de bemoeiing van andere departementen dan CRM.

Deze benadering ging enigszins in tegen de tijdgeest van de jaren zeventig. Vrije tijd behoorde in 1973 niet langer tot de modieuze onderwerpen. De speculaties over de ‘vrijetijdsmaatschappij’ en de ‘spelende mens’ waren toen al weer enige jaren voorbij. In plaats daarvan zijn ‘welzijn’, ‘emancipatie’ of ‘participatie’ gevleugelde woorden geworden. Aangenomen werd dat gesubsidieerde voorzieningen bij uitstek aan die waarden zouden bijdragen. Wie deze gewaardeerde instellingen wilde vergelijken met de destijds inferieur geachte commerciële dienstverlening, ging zelfs volgens de rekkelijken uit de toenmalige welzijns wereld te ver. Daarnaast bestond er van meet af aan in de ambtelijke diensten voor cultuur en media van het ministerie bezwaar tegen de gekozen

terreinindeling van het SCP, omdat hier ten onrechte de suggestie van zou kunnen uitgaan dat de sectoren cultuur en media deel uitmaken van de vrijetijdsbesteding. Omdat louter een naam de goede verstandhouding met de genoemde beleidssectoren in de weg bleef staan, zijn cultuur en media naderhand als op zichzelf staande aandachtsgebieden vernoemd in de officiële naam van de onderzoekssectie. Sinds 1983 heet deze, alsook het betreffende hoofdstuk uit het *Sociaal en cultureel rapport: Vrije tijd, media en cultuur*. In het vervolg van dit artikel wordt voornamelijk ingegaan op onderzoeksgegevens over cultuurparticipatie en cultuurbeleid. Daaruit zal echter tevens naar voren komen elke voordelen het heeft om deze onderwerpen te analyseren in een algemener kader te zamen met andere vrijetijdsbesteding of andere gesubsidieerde voorzieningen.

Ondanks een zakelijke benadering van de materie, valt de oprichting van een SCP evenmin los te maken van denkbeelden uit de jaren zestig en zeventig. Voor een goed begrip van de methode en inhoudelijke thema's van het hier te bespreken SCP-onderzoek, is het nodig nog wat verder in te gaan op de toenmalige ideeën over verzorgingsstaat en planning.

Het SCP werd op advies van de 'Commissie voorbereiding onderzoek toekomstige maatschappijstructuur' uit 1970 ingesteld. Uit de gekozen naam: Sociaal en Cultureel Planbureau alsook uit de ideeën van de wegbereiders van deze overheidsdienst, spreken hoge verwachtingen over de 'maakbaarheid van de samenleving', en over rol van de sociale wetenschap als beleidsondersteunende techniek. Als antwoord op maatschappelijke problemen zou het overheidsbeleid effectiever moeten worden. Het zou hiervoor periodiek over systematische en geïntegreerde informatie moeten kunnen beschikken. Op basis daarvan kon dan beter bepaald worden waar

overheidszorg nodig is en hoe dit sociaal- en cultureel beleid 'gepland' kan worden. In het advies van de Commissie werd gewezen op groeiend maatschappelijk onbehagen zoals zou blijken uit het optreden van jongeren (provo!), of uit de vrouwen-, inspraak-, en milieu-beweging. Dit onbehagen duidde volgens de opstellers op veranderende opvattingen over gezag, de verhouding tussen de seksen en over het primaat van economische groei. Andere fricties in de samenleving werden toegeschreven aan demografische verschuivingen zoals de opkomst van kleinere gezinnen, aan het veranderende karakter van arbeid als gevolg van de mechanisering van de produktie en aan de groei van de vrije tijd. Het bestaande beleid zou achterlopen bij die ontwikkelingen en vaak ook onvoldoende resultaat boeken bij het opheffen van welzijnstekorten in de lagere sociale strata. (Tweede Kamer 1970/1971).

De voorstellen gaven blijk van een groot vertrouwen in een overheid die voorgaat bij een geleidelijke hervorming van de maatschappij. Problemen die mensen in hun bestaan ondervinden of uitingen van ongenoegen daarover, kunnen herleid worden tot gebreken in maatschappelijke condities. Problemen worden opgelost door de voorwaarden te veranderen. Deze versie van een vooruitgangsgeloof was in de jaren zestig en zeventig wijd verbreid en kende ook buiten de socialistische stroming vele aanhangers. Naar huidige begrippen zadelde die visie de overheid als een soort 'beheerder' van maatschappelijke voorwaarden, op met een praktisch onbegrensde aansprakelijkheid voor het (on)welzijn van individuele burgers. Of men zich toen goed heeft gerealiseerd welke claims die maatschappijvisie zou losmaken, mag worden betwijfeld. Maar destijds was men er in brede kring van overtuigd dat op een centraal niveau het beste kon worden bepaald wat burgers voor hun

welzijn nodig hebben. Die gedachte ging naar toenmalige politieke maatstaven niet door voor radicaal, maar spoorde evenmin met toenmalige wetenschappelijke inzichten. Het functionalisme in de sociale wetenschappen genoot nog groot gezag. Welzijnsvoorzieningen werden voorgesteld als algemene voorwaarden voor het instandhouden van sociale systemen. Cultuurbeleid werd gekoppeld aan de noodzaak van cultuuroverdracht en de behoefte aan hogere cultuur werd wat dit betreft even universeel verondersteld als een behoefte aan veiligheid, huisvesting of verzorging. Leefomstandigheden die in negatief opzicht afwijken van een bepaalde standaard, werden tot 'tekorten' of 'achterstanden' bestempeld. Naast hervormingsgezindheid en etatisme hoorde dus ook het idee van consensus tot de fundamenteën waarop de planmatige verzorgingsstaat werd geprojecteerd. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek vervulde een sleutelrol in dit denkmodel: het moest 'tekorten' of knelpunten in de distributie van belangrijke goederen signaleren; veranderingen in maatschappelijke ambities van burgers registreren, en vulling geven aan adviezen over een geplande verdeling van de overheidszorg. Die rol werd toebedeeld aan het SCP, dat bovendien opgedragen werd de resultaten van het gevoerde beleid te evalueren.²

De wijze van onderzoek door het SCP

Voor een inzicht in de verdeling van maatschappelijke goederen hebben de architecten van het SCP gekozen voor het middel van bevolkingssurveys. Leefomstandigheden van bevolkingscategorieën dienden periodiek op uiteenlopende terreinen van overheidszorg - dus: ten aanzien van arbeid, huisvesting, gezondheid en verder ook ten aanzien van de participatie aan kunst en cultuur - in kaart te worden gebracht, met de bedoeling om deze

vervolgens met elkaar in verband te kunnen brengen. Bijvoorbeeld: welke gelegenheid hebben personen met een zwakke arbeidsmarktpositie voor ontplooiing buiten de arbeid? Komen kleinbehuisden vaker of juist minder vaak in centra voor amateuristische kunstbeoefening? Op basis van dit soort gegevens zouden uitspraken over relatieve achterstand of voorsprong gedaan kunnen worden, dus over posities van bevolkingscategorieën in een rangorde. Deze werkwijze is ontleend aan het sociologisch stratificatieonderzoek. Uit het idee van een rangorde met algemene gelding blijkt opnieuw de invloed van het structureel-functionalisme.

De cultuurparticipatie was sinds het onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) uit 1962/63 niet meer op algemene wijze, dus in samenhang met andere vrijetijdsbesteding, landelijk onderzocht. Uit surveys en overzichtstudies van afzonderlijke sectoren van destijds was bijvoorbeeld al wel bekend naar welke sociale kenmerken leden van openbare bibliotheken zich onderscheiden van niet-leden (CRM 1975) of toneelbezoekers van niet-toneelbezoekers (Zweers en Welters 1970). Aangezien dit type onderzoek zich veelal beperkte tot één type (gesubsidieerde) activiteiten of diensten, bood het geen antwoord op de vraag of de niet-gebruikers van bijvoorbeeld openbare bibliotheken wel aan hun trekken kwamen door vaak naar toneel of musea te gaan.

Toen het eerste bevolkingsonderzoek, het *Leefsituatiesurvey* (LSS, 1974), kort na de oprichting van het SCP werd opgezet, werd daarin onder meer gekozen voor een vraagstelling die het opnieuw mogelijk zou maken de participatie aan kunst en cultuur in verband te brengen met de verdeling van andere ontplooiingsmogelijkheden. Door dit initiatief werd de vergaring van landelijke data hervat en

kon worden voortgebouwd op een type participatieonderzoek waarmee het CBS in 1955/56 en 1962/63 was begonnen (CBS 1957a, 1957b, 1964, 1966). Het *Leefsituatiesurvey 1974* is ontstaan uit een samenwerking van het SCP en het CBS en werd naderhand alleen door het CBS - één keer per drie jaar - voortgezet (1977-1980-1983-1986). Het *Leefsituatiesurvey* wordt gehouden onder een steekproef van circa vierduizend personen uit de bevolking van achttien jaar en ouder. Naar zijn aard biedt een dergelijk 'all-round' survey per sector tamelijk globale informatie. Over het gebruik van media (lectuur, radio, televisie, afspeelapparatuur voor muziek) of over de amateuristische kunstbeoefening bood het *Leefsituatiesurvey* weinig of geen informatie. Mede met het oog op de huiselijke, informele vormen van cultuurparticipatie is de batterij van periodieke peilingen onder de bevolking uitgebreid:

- Vanaf 1975 is het SCP gaan deelnemen aan het *Tijdsbestedingsonderzoek*. De frequentie en duur van activiteiten wordt daarin specifiek gemeten en de ontplooiingskansen kunnen daarin tevens worden onderzocht in samenhang met het tijdsbeslag van verplichtingen aan arbeid en huishoudelijke zorg en dergelijke. Dit tijdbudgetonderzoek is ontstaan uit een initiatief van Nos en Ster uit 1970, met het doel te weten te komen op welke tijdstippen mensen naar televisie kijken en radio luisteren. Toen men dit onderzoek in 1975 opnieuw wilde houden, toonde ook Teleac zich geïnteresseerd en stelde voor het onderzoek uit te bouwen tot een integraal tijdbudgetonderzoek volgens de systematiek van Szalai (1972, pp. 561-566), maar dan over één hele week. Toen het SCP van dit plan vernam besloot het aan te schuiven als medeopdrachtgever. Hetzelfde deden onderzoeksinstanties uit de dagbladen- en

tijdschriftenbranche. Uit die samenwerking is een gezamenlijk onderzoeksdesign ontstaan. Het *Tijdsbestedingsonderzoek* wordt sinds 1975 als multicliëntproject om de vijf jaar gehouden (1975-1980-1985-1990) onder een steekproef van circa drieduizend personen van twaalf jaar en ouder.

- Aanvankelijk is het eerdergenoemde *Leefsituatiesurvey* ook wel gebruikt om verschillende soorten (gesubsidieerde en ongesubsidieerde) voorzieningen onderling te vergelijken naar de omvang en de samenstelling van hun publiek. Teneinde gedetailleerder informatie te krijgen over het gebruik van gesubsidieerde diensten, vooral om het profijt van overheidsuitgaven nauwkeurig te kunnen bepalen, is in 1979 begonnen met het zogenaamde *Aanvullende-voorzieningenonderzoek*. Het *Aanvullende-voorzieningenonderzoek* voorziet in de meest gedetailleerde informatie over cultuurparticipatie (ruim vijftig vragen). Dit onderzoek wordt steeds om de vier jaar (1979-1983-1987-1991) gehouden onder een steekproef van circa zestienduizend personen. Daarbij worden alle leden van huishoudens van zes jaar en ouder ondervraagd.

In de genoemde bevolkingsonderzoeken is bewust gezocht naar een globale, weinig specifieke vraagformulering. De bedoeling hiervan is en was om vergelijkende analyses te kunnen verrichten. In de eerste plaats vergelijkende analyses van verschillende bevolkingscategorieën op één tijdstip. Op basis van dezelfde soort gegevens kan men bijvoorbeeld de positie van werklozen uit de steekproef relateren aan die van werkenden. In de tweede plaats leent die werkwijze zich voor vergelijkingen door de tijd, zowel met eerder verrichte als met nog te houden onderzoeken. Door een globale vraagstelling verouderen de

onderzoeksinstrumenten niet zo snel en lenen zich goed voor replicatie. Dat heeft zoveel voordelen, dat men gebreken van die werkwijze graag op de koop toeneemt. Specialistische of plotseling opkomende interessen kunnen hierin nauwelijks aan bod kunnen komen. Maar dankzij het replicatieonderzoek laat de huidige publieke belangstelling voor verschillende culturele voorzieningen zich nu redelijk goed vergelijken met de stand van zaken tijdens het eerste (1955/56) of tweede CBS-*Vrijetijdsonderzoek* (1962/63).

De ontwikkeling in het onderzoekprogramma vanaf 1974

Het onderzoekswerk van het SCP werd gedragen door enige kernthema's. Bij nieuwe onderwerpen werd vaak voortgeborduurd op resultaten van eerdere studies. De nadere invulling van het onderzoekprogramma werd, zoals zal worden aangegeven, natuurlijk ook bepaald door de actualiteit en door opdrachten van derden. Uit de reeks van onderzoeksactiviteiten zijn hieronder drie van de meest voorkomende thema's geselecteerd: verdelingsvraagstukken; samenhang tussen de verschillende vormen van subsidiebeleid en verandering in de cultuurparticipatie.

Anders dan de meeste andere instellingen die omvangrijke onderzoeken laten uitvoeren, brengt het SCP zelden integrale rapporten uit over één gehouden onderzoek. Dat komt omdat de meeste SCP onderzoeken meerdere sectoren beslaan, waardoor ook de resultaten via rapporten van uiteenlopende SCP-afdelingen hun gebruikers bereiken. In die rapporten wordt veelal teruggegrepen op uiteenlopende onderzoeksbestanden waarover het SCP kan beschikken. Een uitzondering hierop is het tijdbudgetonderzoek. Hierover zijn tot nu toe wel (drie) monografieën gepubliceerd. In het vervolg van deze paragraaf wordt vooral ingegaan op de betekenis van de vraagstelling

bij de onderzoeksthema's en op de maatschappelijke en theoretische achtergrond daarvan.

verdelingsvraagstukken

In overeenstemming met de opdracht aan het SCP als geheel, is een groot deel van het onderzoek naar cultuurparticipatie en vrijetijdsbesteding uit de jaren zeventig gewijd aan verdelingsvraagstukken. De vraag die het onderzoek op dit terrein heeft geleid is deze: welke bevolkingsgroepen profiteren het meest en welke het minst van publiek bekostigde voorzieningen; welke voorzieningen kennen een sociaal breed, en welke een sociaal smal samengesteld publiek; in hoeverre gaat (non-) participatie op het ene terrein samen met (non-) participatie op een ander? De gedachte om gesubsidieerde voorzieningen te analyseren naar hun verdelingseffecten, is afkomstig uit de leer over de openbare financiën uit de economie. Zij werd in Nederland destijds aangemoedigd door W. Drees (jr.). Het gezichtspunt sloot, zoals hierboven al aangestipt, goed aan bij de sociologische traditie van ongelijkheids- en stratificatiestudies.

Als voorbeeld van de eerste verkenningen, verscheen er in het hoofdstuk 'Kunst en cultuur' uit het eerste *Sociaal en cultureel rapport 1974* een tabel waarin was uitgerekend dat de hoogste inkomensgroepen met een factor vijf meer profiteren van subsidies aan de podiumkunsten dan de laagste inkomensgroepen (SCP 1975, p. 149). Deze uitkomst betekende veeleer bevestiging van eerdere aanwijzingen dan een opzienbarende ontdekking. Nieuw was destijds misschien dat tevens gevonden was dat niet alleen cultuursubsidies, maar ook de subsidies voor vormingswerk, sport en recreatie in veel sterkere mate ten goede komen aan personen uit de middelbare en hogere - dan aan personen

uit de lagere sociale strata. Degenen die weinig of in het geheel geen gebruik maken van enigerlei gesubsidieerde vrijetijdsbesteding, bleken hoofdzakelijk afkomstig te zijn uit de lagere sociale strata.

Het verschijnsel dat beter gesitueerden vooral de vruchten plukken van het subsidiebeleid (cumulatie van profijt), terwijl het niet-gebruik zich juist concentreert bij de sociaal zwakkeren, bleek zo pregnant uit de beschikbare data dat het om verdere opheldering vroeg. Verschillende vervolganalyses zijn gewijd aan die vraag. De eerste verkenningen naar het profijt van subsidies, zijn glansrijk verbeterd en uitgebouwd door de collega's van een nieuwe SCP-onderzoeksafdeling die in 1976 werd opgericht; de afdeling Verdelingen en Allocaties. Alle belangrijke voorzieningen van de verzorgingsstaat zijn sindsdien op twee tijdstippen op hun verdelingseffecten onderzocht (SCP 1981, 1989). Het onderzoekswerk in de onderzoekssectie Vrije Tijd, Media en Cultuur is daarna sterker geconcentreerd op sociologische achtergronden van het verdelingsvraagstuk. Daarvoor bestond aanleiding omdat de ongelijkheid in opvoeding, scholing en vaardigheden bij een multivariantieanalyse sterker invloed bleek te hebben op verschillen in ontplooiing dan ongelijkheid in inkomen (economische hulpbronnen). De resultaten van het beschrijvende onderzoek naar de verdeling van vrijetijdsgoederen gaven op die manier de impuls voor een verdere toespitsing van het onderzoek op mogelijke oorzaken van de gevonden ongelijkheid. Daardoor duiken er twee nieuwe thema's op in het SCP-onderzoek. In de eerste plaats is dat de sociale achtergrond van de ongelijkheid in cultuurparticipatie en vrijetijdsgedrag. Meer speciaal zijn in dit verband de volgende vragen onderzocht: waarom hangt het opleidingsniveau zo sterk

samen met het al of niet participeren in uiteenlopende voorzieningen zoals enerzijds media en cultuur en anderzijds sport en recreatie; welke achterliggende factor meet men in feite via het statistische kenmerk van opleidingsniveau veelal geïnterpreteerd als een indicator voor Webers begrip *stand* (SCP 1976, Knulst 1977a). Dit begrip toont overigens veel overeenkomst met Bourdieus concept van *cultureel kapitaal* (Bourdieu 1986), dat eerst in het begin van de jaren tachtig hier bekendheid verwierf.

Een ander thema betrof de historische wortels van overheidssubsidies. Hoe komt het dat de overheidszorg voor uiteenlopende takken van ontplooiing in de praktijk afgestemd blijkt te zijn op de smaak van de middelbare en hogere sociale klassen? Hoe is zo'n beleid ontstaan? Zijn de meest profiterende groepen ook het meest actief in de organisaties en pressiegroepen die druk op overheidsinstellingen uitoefenen? (SCP 1980, 1986b, Knulst 1980, 1984c, 1985a, 1985b.) Uit deze vervolgstudies is gaandeweg duidelijk geworden dat lang niet alle gesubsidieerde voorzieningen in sociologisch en historisch opzicht collectief gedeelde waarden belichamen. De verzorgingsstaat blijkt speciaal op het terrein van de cultuur te voorzien in een select soort van ontplooiingsmogelijkheden. Die selectie beantwoordt vooral aan de voorkeur van een sociabel maar buitenkerkelijk soort stedelingen uit de midden- en hogere sociale lagen.

In de tweede helft van de jaren zeventig vroeg een nieuw aspect van ongelijkheid de aandacht. In een vroeg stadium, en geruime tijd voordat de werkloosheid een naoorlogse recordhoogte bereikte, werd begonnen met onderzoek naar de ontplooiingskansen van werklozen. Dat kon zo snel van start gaan omdat de reeds beschikbare

bevolkingsonderzoeken (*Leefsituatiesurvey* en *Tijdsbestedingsonderzoek*) waren voorbestemd voor dit type vergelijkende analyses en werklozen en arbeidsongeschikten in voldoende mate vertegenwoordigd waren in de steekproeven. In de studies die hierover zijn gepubliceerd kwamen de volgende vragen aan de orde. Hoe komt het dat werklozen, verkerend in een situatie waarin veel tijd overschiet, toch zo weinig gebruik maken van gesubsidieerde vullingsmogelijkheden? Komt dit doordat werklozen overwegend tot de categorieën met lage inkomens en geringe scholing behoren? Ligt het soms ook aan geringe sociale vaardigheden? Of is het de omstandigheid van werkloosheid zelf die mensen ontmoedigt? (Knulst 1977b, 1978, SCP 1978, Knulst en Schoonderwoerd 1983.) Meer recent werd de ongelijkheid in cultuurparticipatie (en andere vrijetijdsbesteding) tussen mannen en vrouwen onder de loep genomen. De uitkomst leerde dat de verschillen tussen 1975 en 1985 geringer waren geworden. Bij vergelijking van mannen en vrouwen, die verder naar opleiding, inkomen, leeftijd en gezinssituatie overeenkomen, blijken vrouwen relatief meer profijt te hebben van gesubsidieerde culturele voorzieningen (SCP 1988, pp. 235-239). Speciaal de amateuristische kunstbeoefening en kunstzinnige vorming kent een relatief sterke oververtegenwoordiging van vrouwen (*casu quo meisjes*)

Samenhang van beleid op het terrein van cultuur en media

Uit landelijke tijdreeksen over het bezoek van, of de deelname aan ontspanningsmogelijkheden, kon worden afgeleid dat de diversiteit in activiteiten van individuen door de tijd belangrijk is toegenomen. Het aantal takken van dienstverlening dat door de tijd meer klanten trok, is veel groter dan het aantal dat door de

tijd minder belangstellenden kreeg (SCP 1978). De veronderstelling lag voor de hand dat de welvaart ertoe bijdraagt dat mensen gemiddeld steeds meer uiteenlopende terreinen van ontspanning kunnen betreden (zonder dat de verschillen tussen opleidings- en leeftijdsgroepen hierbij overigens worden uitgewist). Het verband tussen het welvaartsniveau en de breedte van het individuele repertoire kon naderhand worden bevestigd. Na een lichte teruggang tijdens de periode van economische recessie in het begin van de jaren tachtig, blijkt het gemiddelde weer te zijn gestegen. Het repertoire van een Nederlander omvatte in 1985 gemiddeld circa acht uiteenlopende - van persoon tot persoon verschillend ingevulde - activiteiten.

Opmerkelijk daarbij is dat de mensen met de breedste repertoires vooral zijn aan te treffen onder degenen die een drukbezette dagtaak hebben (SCP 1988). Zij zijn daarnaast sterk oververtegenwoordigd onder het publiek van gesubsidieerde instellingen. Veel gebruikers van gesubsidieerde voorzieningen onderscheiden zich dus door een veelzijdig en niet gespecialiseerd participatiepatroon. Onder bibliotheekgebruikers komen bijvoorbeeld relatief veel mensen voor die af en toe een museum of concert bezoeken, maar tevens zo nu en dan iets aan sport doen, of bij gelegenheden beschermde natuurgebieden opzoeken (Van Tilborg 1976, Knulst 1981). Zo kwamen er steeds meer aanwijzingen dat de verschillende gesubsidieerde diensten vooral aftrek vinden, niet onder bevolkingsgroepen van diverse plimage zoals vaak wordt aangenomen, maar onder eenzelfde segment uit de bevolking. Dit betekent tevens dat gesubsidieerde instellingen dikwijls op dezelfde deelmarkt opereren en bij zich bij publiekswerving op ongemerkte wijze richten op personen die reeds tot klanten van ander instellingen behoren en daarmee onder elkaars duiven gaan schieten. Op basis van die

conclusie werd subsidiënten in het tweede *Sociaal en cultureel rapport 1976* aanbevolen meer rekening met elkaar te houden, ook om te voorkomen dat subsidies steeds dezelfde bevolkingsgroepen bevoordelen.

Toen de regering in het begin van de jaren tachtig had besloten minder groei in overheids-uitgaven toe te laten, ontstond er meer belangstelling voor doelmatigheid en efficiency in de gesubsidieerde sector. Sindsdien werd ook vaker verwezen naar SCP-gegevens waaruit bleken was dat instellingen slecht op elkaar waren afgestemd. Het toenmalige kabinet (-Van Agt) droeg het SCP in 1981 op uit te zoeken in hoeverre gesubsidieerde instellingen (vooral hulpverlening, bejaardenbeleid en onderwijs) tegemoet komen aan problemen en klantengroepen waarvoor ze officieel betaald worden, en daarbij te adviseren over een betere samenhang in het aanbod van diensten. In dit kader is tevens de interne samenhang bestudeerd van voorzieningen op het gebied van de kunstzinnige vorming (Beker en Schoonderwoerd 1984). Tevoren was er al een studie gewijd aan de vraag of er enigerlei systeem stak achter de veelsoortige regelingen voor cultuur en media. Deze is op verzoek van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid verricht en diende als voorwerk voor een door de Raad uit te brengen advies over een samenhangend mediabeleid (Knulst 1982). In 1986 heeft het SCP een omvattende studie uitgebracht over een samenhangend stelsel van wetgeving voor cultuur- en mediabeleid (SCP 1986b).

Door het privatiseringsbeleid, dat tegen het eind van jaren tachtig opkwam, werd de kwestie van de doelmatigheid en afstemming van gesubsidieerde voorzieningen opnieuw actueel. Nu ging het vooral om de verwantschap tussen gesubsidieerde en daarmee vergelijkbare diensten uit de marktsector. Als gesubsidieerde instellingen, zo luidde een van de onderzochte

vragen, genoodzaakt worden een expansief afzetbeleid te gaan voeren, in hoeverre zullen zij zich dan nog onderscheiden van commerciële diensten? En: zijn er publieke belangen op dit terrein die zich níét lenen voor een commerciële bedrijfsvoering? (SCP 1988, pp. 245-267). Dit onderwerp raakt de principiële vraag wat hoofden wat bijzaak is in het subsidiebeleid. Vindt de overheid activiteiten waarop ze thans met meeste geld per deelnemer toelegt, ook het belangrijkste? Als men de zaken op die manier benadert, stuit men onvermijdelijk opnieuw op het ontbreken van enigerlei coördinatie en cultuurpolitieke prioriteitsstelling. De sectoren cultuur, media, sport, openlucht recreatie opereren ook bij het afstoten van overheidstaken volledig los van elkaar. Elke sector harkt het eigen tuintje aan.

In de jaren tachtig waren er nieuwe bewijzen gevonden dat zo'n verkokerde beleidsvoering contraproductief werkt. In de eerste plaats bleek de verwachting dat de gesubsidieerde instellingen bij publiekswervingscampagnes overwegend marginaal geïnteresseerden binnenhalen, in grote lijn uit te komen. Daarnaast kwam naar voren dat de groei in het museumbezoek vooral wordt veroorzaakt door de toename van incidentele bezoekers; de groep van trouwe klanten werd niet groter (SCP 1986a). Tenslotte werd geïllustreerd dat de toename van het aantal uitleningen bij bibliotheken samenging met een afname van de boekenleestijd onder bibliotheekleden (Knulst 1987b, 1989, p. 43-45).

In de tweede plaats is vastgesteld dat de expansie van de ene sector in de praktijk ook daadwerkelijk ten koste gaat van de andere: de groei in het aanbod van televisie-uitzendingen en sportmogelijkheden tussen de jaren zeventig en tachtig kan voor een deel verantwoordelijk worden gesteld voor de teruggang in de leestijd (Knulst en Kalmijn, 1988 p. 120).

veranderingen in cultuurparticipatie

Reeds de ontwerpers van het eerste werkprogramma hadden grote waarde gehecht aan de opbouw van tijdreeksen om op die manier inzicht te krijgen in veranderingen van de samenleving. Net als voor bedrijven is het ook voor de publieke dienstverlening van groot belang mogelijke veranderingen aan de vraagzijde nauwkeurig te volgen. Nog vóórdat het SCP kon beschikken over uitkomsten van herhaalde peilingen, werd de sectie gevraagd na te denken over gevolgen van maatschappelijke veranderingen voor de vrije tijd. In 1975 verzocht de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid het SCP dit onderwerp te verzorgen, als onderdeel van zijn algemene toekomstverkenning 1975-2000. In een van de twee bestudeerde varianten moest worden nagegaan hoe cultuurparticipatie en vrijetijdsbesteding zouden veranderen in het geval dat de welvaarts-groei zou teruglopen (WRR 1977; Knulst 1977c). Toen de studie in 1977 werd afgerond, bleek die variant opeens reëel te zijn. Ook de actualiteit gebood na te gaan welke gevolgen een economische teruggang zou hebben voor de ontplooiingsmogelijkheden. Als eerste resultaten daarvan kwamen in 1977 en 1978 de eerder vermelde studies gereed over de tijdsbesteding en het voorzieningengebruik door werklozen. In het begin van de jaren tachtig werd dit onderzoek naar gevolgen van de economische recessie verbreed. Onderzocht is in hoeverre het participatieniveau van de verschillende inkomensklassen invloed had ondergaan van de recessie. Dat bleek nauwelijks het geval te zijn (SCP 1984, pp. 183-190, SCP 1986a, pp. 204-209).

Op verzoek van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid werd in 1982 een meer specifieke toekomststudie verricht. Ten behoeve van het aangehaalde advies over het mediabeleid, heeft de sectie onderzocht hoe het

publiek zou gaan reageren op nieuw aanbod van media (video, buitenlandse zenders, commerciële zenders en dergelijke). Daarbij kon voor het eerst een tijdreeks uit het *Tijdsbestedingsonderzoek* worden gebruikt. De belangrijkste gegevens zijn echter ontleend aan ervaringen die reeds in andere landen waren opgedaan (Schoonderwoerd en Knulst 1982, Knulst en Schoonderwoerd 1984).

Eerst tegen het einde van de jaren tachtig kon volop worden geprofiteerd van de eerdere investeringen in het replicatieonderzoek. Van het *Tijdsbestedingsonderzoek* kwamen in 1985 drie peilingen over een periode van tien jaar (1975-1985) beschikbaar, van het *Aanvullende-voorzieningsonderzoek* eveneens drie, maar nu over een periode van acht jaar (1979-1987). In de studie *Van woord naar beeld?* konden daardoor vrij specifieke vragen worden beantwoord, niet alleen over verschuivingen van lezen naar televisiekijken, maar ook over verschillen in reactie op nieuw televisievermaak onder de bevolking (Knulst en Kalmijn 1988). De overzichtsstudie *Van vaudeville tot video* biedt een nog ruimer blik op verschuivingen in de cultuurparticipatie. Daarin zijn landelijke data verwerkt vanaf het CBS onderzoek uit 1955/56 tot en met het *Aanvullende-voorzieningsonderzoek* uit 1987. Thans wordt gewerkt aan een overzichtsstudie van SCP- onderzoeksgegevens over de amateuristische kunstbeoefening tussen 1975 en 1987. In deze studie wordt uitvoerig ingegaan op achtergrondkenmerken van deelnemers en op het verband tussen deze actieve en de receptieve participatie aan cultuur.

Enige conclusies uit het onderzoek

Toen het SCP begon werd algemeen aangenomen dat alles van waarde weerloos is, zodat verondersteld werd dat cultuuruitingen door hun aard aangewezen zouden zijn op overheidssteun. Hoewel reeds het bestaan van

een handel in literaire boeken en schilderijen de stelling in haar absoluteheid zou hebben kunnen ontcrachten, heeft ook onderzoek naar het ontstaan en de groei van gesubsidieerde diensten uitgewezen dat sommige grenzen tussen profijtelijke en verliesgevende zones in de culturele dienstverlening in het verleden doelbewust zijn uitgezet. Verschillende instellingen zoals een verzuilde omroep en een openbare bibliotheekinstelling zijn in het verleden welbewust opgericht als particulier bekostigd alternatief voor een reeds bestaande commerciële dienstverlening (SCP 1986b). Na verloop van tijd werd de overheid ingeschakeld als beschermer van die belangen. Ondanks verschil in achtergronden heeft deze collectivisering ertoe geleid dat commerciële dienstverlening op die terreinen onmogelijk is gemaakt. Ten aanzien van toneel, film, literatuur moet de achtergrond van exploitatieverliezen en de behoefte aan overheidssteun veeleer worden gezocht in technische innovaties en daaropvolgende verschuivingen in het patroon van ontspanning. Aanvankelijk hadden commercieel gedreven ondernemingen hier geheel de overhand. Door de concurrentie van de bioscoop verloor toneel in de jaren dertig veel klanten. De film kreeg het in de naoorlogse periode zwaar te verduren toen televisie en video algemeen ingang vonden. Anders dan voorheen vaak werd aangenomen draagt subsidiëren niet bij aan de instandhouding van de status-quo, maar voert dikwijls tot geheel nieuwe verhoudingen. Na circa vier decennia van rijkssubsidies aan het toneel zijn de verschillen in aanbod en exploitatieresultaten tussen het gesubsidieerde toneel en de overige (niet-gesubsidieerde) vormen van theater groter dan toen men met subsidiëren begon. De terugloop in de publieke belangstelling voor toneel lijkt door het gevoerde subsidiebeleid veeleer te zijn versterkt dan afgeremd.

Hoewel subsidies mede van invloed kunnen zijn op de verdere ontwikkeling in de publieke belangstelling, wordt deze vaak overschat en louter in positieve zin voorgesteld. Subsidies blijken effectief te kunnen zijn voor de ontplooiing van kunst en kunstenaars alsook voor het instandhouden en distribueren van waardevol geachte cultuurgoederen. Cultureel ingewijden kunnen dankzij subsidies vaker en meer uiteenlopende soorten evenementen bezoeken, dan indien ze de prijs daarvan geheel zelf hadden moeten bekostigen. Het subsidiëren van producenten of distribuerende instellingen is echter een zwak instrument gebleken om culturele preferenties zelf te kunnen beïnvloeden. Leefstijlen en smaken worden gevormd in groepen die buiten de invloedssfeer van cultuursubsidies liggen. De ongelijkheid in eenmaal gevormde culturele vaardigheden wordt - op overigens onbeoogde manier - door subsidies veeleer in stand gehouden dan aangetast. Personen die van huis uit al ingewijd zijn in de genoegens van de kunsten, zelf over voldoende geld hiervoor beschikken, en op verschillende terreinen actief zijn, profiteren tevens het meest van diensten die uit gemeenschapsgeld worden bekostigd. Dit patroon dat sinds 1974 steeds opnieuw is aangetroffen, treedt niet voor alle onderdelen van het cultuurbeleid in dezelfde mate op. Openbare bibliotheken of de amateuristische muziekbeoefening trekken bijvoorbeeld een sociaal breder samengesteld publiek, dan de gesubsidieerde podiumkunsten. Nochtans blijft het opvallend dat van de bevolkingsgroepen die regelmatig plegen te lezen ook weer het deel met de betere scholing en met de bovenmodale huishoudensinkomens het meest van bibliotheken gebruik maakt. Dit effect doet zich in geen enkele andere sector zo systematisch voor als bij de overheids-subsidies voor cultuur en recreatie. De overheidszorg op het gebied van huisvesting en maatschappelijke

hulp komt uiteindelijk wel overwegend bij de sociaal zwakkeren terecht.

Door dit soort uitkomsten wordt men bescheiden in zijn verwachtingen over de mogelijkheden van cultuursubsidies. Indien het stimuleren van ontplooiingsmogelijkheden van sociaal zwakkeren geheel voorop zou staan (en zou prevaleren boven het autonome belang van een rijk geschakeerd cultureel leven), zou de overheidssteun beter langs andere kanalen gestuurd kunnen worden. In het begin van de jaren tachtig is daarom wel gepleit voor faciliteiten die zonder de omweg van de culturele instellingen, rechtstreeks ten goede komen aan burgers met een beperkte beurs, naar analogie van de pas 65+ (Knulst 1984a). In sommige steden wordt die complementaire weg in de cultuurpolitiek gevolgd.

Afsluitende opmerkingen

Het onderzoek zoals dat sinds 1974 door het SCP is uitgevoerd heeft tamelijk veel gegevens opgeleverd over ontwikkelingen in de cultuurparticipatie, publieke voorzieningen die mensen daarbij gebruiken en over de sociale achtergrond van de soms grote verschillen in het gebruik van die diensten. Die informatie lijkt over het algemeen zijn weg gevonden te hebben naar degenen die hierin uit hoofde van hun vak of opleiding geïnteresseerd zijn. De rechtstreekse invloed van die informatie op het beleid is overigens bescheiden geweest. Verschillende conclusies uit SCP-studies zijn tamelijk kritisch geweest over de doelmatigheid en rechtvaardigheid van sommige onderdelen van het subsidiebeleid. Zoals meestal, worden rapporten die negatieve punten over het resultaat van beleid bevatten, minder gekoesterd dan rapporten die als steun zijn te gebruiken. Maar afgezien daarvan, is de invloed van wetenschappelijk verkregen informatie stellig achtergebleven op de

verwachtingen die daaromtrent leefden bij de oprichting van het SCP. Dat komt niet alleen doordat men de rol van andere factoren die op het beleid inwerken destijds sterk onderschat heeft, maar ook door specifieke eigenschappen van deze sector van overheidszorg. Op het feit dat het stimuleren van een bloeiend kunstleven voor het beleid minstens zo zwaar weegt als het verdelingsaspect, waarop het SCP steeds heeft gehamerd, werd hierboven in de eerste paragraaf reeds gewezen. Andere redenen lijken ook het vermelden waard:

- Maatregelen op het terrein cultuur en media hebben dikwijls een *expressief* karakter en dit vaker dan maatregelen op het gebied sociale zekerheid of gezondheidszorg. Cultuurpolitici en -bestuurders dienen gul en desnoods visionair te zijn. De inzet aan fondsen en goede bedoelingen telt in het cultuurpolitieke spel zwaarder dan het uiteindelijk resultaat van de inspanningen, waarover het SCP geacht wordt te rapporteren.
- In het huidige streven naar een terugtrekkende centrale overheid, bestaan er op rijksniveau nauwelijks nog programma's die gericht zijn op de kwaliteit van, of gelijke kansen bij de ontplooiing. De laatste jaren lijken bestuurlijke operaties, zoals decentralisatie, samenwerking tussen publieke en private sector of sociale vernieuwing, doel op zichzelf te zijn geworden. De rijksoverheid valt hierdoor vaak terug op een rol waarin het distribueren van financiële middelen en het bewaken van procedures centraal komen te staan.

Deze omstandigheden hebben mede aanleiding gegeven voor accentverschuivingen in het onderzoeksprogramma van het SCP. Parallel hieraan is tevens *de optiek veranderd*. Door het veelvuldig gebruik van tijdreeksen is er steeds meer nadruk komen te liggen op de

veranderlijkheid van verschijnselen. Daarbij worden verschijnselen niet meer gewoontegetrouw uit het gezichtspunt van de overheid beschouwd (zie paragraaf 1). De belangstelling voor veranderlijkheid en divergentie in leefstijlen ging wringen met de aanvankelijke optiek waarin werd uitgegaan van consensus over en stabiliteit van culturele behoeften. Probeert men bijvoorbeeld te begrijpen waarom bepaalde subsidies niet aan de beoogde doeleinden beantwoorden, dan moet men zich verplaatsen in de belangen en mogelijke beweegredenen van burgers. Zo is er in de eerste plaats de vraag hoe de verschillende voorkeuren ontstaan. Ten tweede waarom de ene groep burgers daarbij een beroep doet op gemeenschapsmiddelen (politieke steun, subsidies, accommodaties) en de andere liefst zoveel mogelijk in eigen kring of via de markt regelt. Ten derde is van belang te weten onder welke omstandigheden interessen veranderen of de daarvoor gebruikte voorzieningen. Bij het vinden van antwoorden wordt veelvuldig gebruik gemaakt van inzicht van andere onderzoekers. Daarbij gaat het niet meer uitsluitend om werk van sociologen. Tegenwoordig wordt ook vaker gelet op historische en economische inzichten.

Een voorbeeld van die benadering is te vinden in de studie *Van vaudeville tot video*.

Noten

1. In het eerste *Sociaal en cultureel rapport* was zelfs een afzonderlijk hoofdstuk over kunst en cultuur opgenomen.
2. De voorstellen van de Commissie-De Wolff werden over het algemeen koel ontvangen (Wentholt et al. 1971). Het lag voor de hand dat vertegenwoordigers van de confessionele stromingen die de invulling van collectieve maatregelen het liefst overlieten aan particuliere organisaties, weinig ophadden met dit model van beleidsbepaling waarin de toegepaste wetenschap een rol kreeg die tot dan toe voorbehouden was aan het maatschappelijke middenveld (levensbeschouwelijke koepels). Voorstanders van een sterk gepolitiseerd beleidssysteem die vooral in kringen van nieuw en klein links waren te vinden, voelden al even weinig voor de voorstellen. Kritisch waren overigens ook de reacties toen naderhand de eerste resultaten van SCP-onderzoek verschenen (bijvoorbeeld Berting 1977, p. 163). Wat vooral tegenwoordig opvalt, is dat niemand uit de kring van vakgenoten er destijds aan twijfelde of de sociale wetenschappen die vergaande ambities wel zouden kunnen waarmaken.

Bibliografie van SCP-studies over onder meer cultuurparticipatie en cultuurbeleid gepubliceerd door het Sociaal en Cultureel Planbureau

Literatuur

- Beker, M. en L. Schoonderwoerd. *Samenhang bij kunstzinnige vorming*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1984 (SCP-stukwerk, nr. 19).
- Knulst, W.P. *Een week tijd: rapport van een onderzoek naar de tijdsbesteding van de Nederlandse bevolking in oktober 1975*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1977 (SCP-cahier, nr. 10).
- Knulst, W.P. *Tijdsbesteding en overheidsbeleid*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1984 (SCP-stukwerk, nr. 14).
- Knulst, W.P. en M. Kalmijn. *Van woord naar beeld?* Alphen aan den Rijn: Samsom Uitgeverij, 1988 (SCP-cahier, nr.66).
- Knulst, W.P. *Van vaudeville tot video: een empirisch-theoretische studie naar verschuivingen in het uitgaan en het gebruik van media sinds de jaren vijftig*. Rijswijk/Alphen aan den Rijn: Sociaal en Cultureel Planbureau/Samsom Uitgeverij, 1989 (Sociale en culturele studies, nr. 12).
- Knulst, W.P. en L.P.H. Schoonderwoerd. *Waar blijft de tijd: onderzoek naar de tijdsbesteding van Nederlanders*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1983 (Sociaal en Cultureel Planbureau; Sociale en culturele studies, nr. 4).
- Knulst, W.P. en P. van Beek. *Tijd komt met de jaren: onderzoek naar veranderingen en tegenstellingen in dagelijkse bezigheden van Nederlanders op basis van tijdbudgetonderzoek*. Rijswijk/'s-Gravenhage: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, (Sociale en culturele studies, nr. 14).
- Sociaal en Cultureel Planbureau. *Sociaal en cultureel rapport*, 1974, hoofdstuk 10, 11 en 16. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1975.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. *Sociaal en cultureel rapport*, 1976, hoofdstuk 9. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1976.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. *Sociaal en cultureel rapport*, 1978, hoofdstuk 8, bijlage 1. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1978.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. *Sociaal en cultureel rapport*, 1980, hoofdstuk 8, 12, bijlage 2. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1980.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. *Profijt van de overheid in 1977*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1981.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. *Sociaal en cultureel rapport*, 1984, hoofdstuk 8. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1982.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. *Sociaal en cultureel rapport*, 1984, hoofdstuk 8, bijlage 5. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1984.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. *Sociaal en cultureel rapport*, 1986, hoofdstuk 8. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1986.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. *Advies cultuurwetgeving*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1986 (SCP-cahier, nr. 51, hoofdstuk 2).

Sociaal en Cultureel Planbureau. *Sociaal en cultureel rapport*, 1988, hoofdstuk 8. Alphen aan den Rijn: Samsom Uitgeverij, 1988.

Sociaal en Cultureel Planbureau/L. Ruitenberg, F. de Kam en E. Pommer. *Profijt van de overheid in 1983*. Alphen aan den Rijn: Samsom Uitgeverij, 1989 (SCP-cahier, nr. 65).

Elders verschenen

Knulst, W.P. *Toekomstverkenning vrije tijd: studie ten behoeve van de algemene toekomstverkenning voor Nederland door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid*. 's-Gravenhage: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 1977.

Knulst, W.P. 'Tijd zonder arbeid: een verkenning van immateriële aspecten van het bestaan zonder beroepsarbeid en welzijnsbeleid op dat gebied'. In: *Beleid en maatschappij*, 1978, nr. 5, pp. 124-134.

Knulst, W. 'Vermanen, verheffen en verdelen: een sociologische beschouwing over cultuurpolitiek en publieksbeleid in Nederland in de laatste honderd jaar'; paper voor het Vlaams-Nederlands sociologencongres in Antwerpen 1979. In: *1970-1980: tien jaar ontwikkeling van het toneel*. Amsterdam: Instituut voor Theateronderzoek, 1980, pp. 53-94.

Knulst, W.P. 'Bibliotheekgebruik als vrijetijdsbesteding'. In: *Bibliotheek en samenleving*, jrg. 9, 1981, nr. 12, pp. 341-347.

Knulst, W.P. *Mediabeleid en cultuurbeleid: een studie over de samenhang tussen de twee beleidsvelden*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1982. (Sociaal en Cultureel Planbureau/Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid: Voorstudies en achtergronden mediabeleid M10.)

Knulst, W.P. 'Media- en cultuurbeleid: een studie over een verwaarloosde relatie'. In: *Massacommunicatie*, 1984, nr. 1, pp. 25-38.

Knulst, W.P. 'De drang naar een gemeenschappelijke cultuur: achtergronden van de verzuiling en de spreidingsgedachte op het gebied van cultuur en de invloed daarvan op de Nederlandse cultuurpolitiek'. In: *Vrije tijd en samenleving*, 1984, nr. 4, pp. 439-473.

Knulst, W.P. 'Kwaliteitsnormen in het cultuurbeleid: achtergronden en praktische problemen'. In: *Beleid voor boek en lezen*; A. Grypdonck (red.). Antwerpen/Weesp: Standaard Uitgeverij/Stichting Boek, 1985, pp. 87-93.

Knulst, W.P. 'Sociale cultuurspreiding: voorgeschiedenis, uitwerking en resultaten van een ideaal'. In: *Kunstbeleid: een inleiding*; Hans van Maanen (red.). Groningen: Taakgroep Theaterwetenschap Rijksuniversiteit Groningen, 1985, pp. 78-97.

Knulst, W.P. 'Zorg om cultuur: de toenadering van media- en cultuurpolitiek'. In: *Informatie in Nederland*; J. Bardoel en J. Bierhoff (red.). Groningen: Wolters-Noordhoff, 1987.

Wim Knulst

was in 1991 hoofd van de sectie Vrije Tijd, Media en Cultuur bij het Sociaal en Cultureel Planbureau

- Knulst, W.P. 'Bibliotheken in een veranderende samenleving'. In: *Bibliotheek en samenleving*, jrg. 15, 1987, nr. 9, pp. 263-270.
- Schoonderwoerd, L.P.H. en W.P. Knulst. *Mediagebruik bij verruiming van het aanbod*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1982. (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid/Sociaal en Cultureel Planbureau; Voorstudies en achtergronden mediabeleid M4.)
- Knulst, W.P. en L.P.H. Schoonderwoerd. 'Op weg naar het einde van het massamedium?' In: *Vrije tijd en samenleving*, 1984, nr. 1, pp. 11-45.
- Tilborg, L. van. *Stageverslag van de werkperiode 13-10-75 t/m 31-1-76 bij het Sociaal en Cultureel Planbureau te Rijswijk*. Utrecht: Sociologisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht, 1976 (ongepubliceerd).

Overige aangehaalde literatuur

- Berting, J. 'Sociale rapportering en beleid'. In: *Bestuurswetenschappen*, 1977, mei/juni.
- Bourdieu, P. *Distinction: a social critique of the judgement of taste*. Londen/New York: Routledge & Kegan Paul, 1986. (Oorspronkelijke publikatie 1979.)
- Centraal Bureau voor de Statistiek. *Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1955-56: methodologische inleiding*. Zeist: W. de Haan nv, 1957, dl. 1.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. *Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1955-56: avond- en weekendbesteding*. Zeist: W. de Haan nv, 1957, dl. 2.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. *Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1962-63: enige vormen van licht en ernstig amusement, herfst 1962*. Zeist: W. de Haan nv, 1964, dl. 1.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. *Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1962-63: een samenvattend overzicht: karakteristieke patronen*. Zeist: W. de Haan nv, 1966, dl. 8.
- Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. *Leesgedrag en bibliotheekgebruik: onderzoek van het Nederlands Centrum voor Marketing Analyses en Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek B.V. te Amsterdam*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1975.
- Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. *Interdepartementale coördinatiecommissie welzijnsbeleid, projectgroep vrije tijd*. Rijswijk: 1985.
- Szalai, A. (ed.). *The use of time: daily activities of urban and suburban populations in twelve countries*. The Hague/Paris: Mouton, 1972.
- Rapport van de Commissie voorbereiding onderzoek toekomstige maatschappijstructuur*. Tweede Kamer, vergaderjaar 1970/1971, 10914.
- Wentholt, R., P.J.W. Kouwe en R.P. Hagendijk. *Sociologen over planning en politiek*. Meppel: Boom, 1971. (Uitgave onder auspiciën van de Nederlandse Sociologische Vereniging.) Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. *De komende vijftientig jaar: een toekomstverkenning voor Nederland*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1977. (WRR-rapporten aan de regering, nr. 15.)

- Zweers, W. en L.A. Welters. *Toneel en publiek in Nederland*. 's-Gravenhage/Rotterdam/Utrecht: Universitaire Pers/Nijgh & Van Ditmar/Bijleveld, 1970. (Dr. E. Boekmanstichting, publikatie nr. 7.)

Bibliografische gegevens

Knulst, W. (1991) 'Cultuurparticipatie en verzorgingsstaat: vijftien jaar onderzoek naar cultuurparticipatie en cultuurbeleid door het Sociaal en Cultureel Planbureau'. In: *Boekmancahier*, jrg. 3, nr. 9, 278-292.